

ПАЛЯШЧУК НАТАЛЛЯ ВІКЕНЦЬЕЎНА,
Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь

“БУКВАР” СПІРЫДОНА СОБАЛЯ: ФАКСІМІЛЕ І ЁЗНОЎЛЕНЫ ТЭКСТ

У межах рэалізацыі праграмы супрацоўніцтва паміж Нацыянальнай акадэміяй навук Беларусі і Беларускай Праваслаўнай Царквой (пры ўдзеле Міжнароднага дабрачыннага фонда “Сям’я – яднанне – Айчына” і Выдавецтва Беларускага Экзархата) у 2014 г. была завершана работа над выданнем “Буквара” Спірыдона Собаля (Куцейна, 1631). Першая частка выдання ўтрымлівае факсіміле названага старадрука (сёння адзіны яго экзэмпляр захоўваецца ў Музеі ўкраінскага мастацтва ў Львове), яго поўная назва – “Букварь сиречь, начало учения детям, начинающим чтению извыкати”. Другая частка ўключае ёзноўлены тэкст “Буквара”, уступныя артыкулы, слоўнік, у якім прыведзены ўжытыя пад цітлай словы (падрыхтавалі супрацоўнікі аддзела гісторыі беларускай мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі І. У. Будзько, Н. В. Паляшчук, Э. В. Ярмоленка, кандыдаты філалагічных навук, і Г. У. Федарэнка) [1]. Пры напісанні навуковых артыкулаў былі вывучаны і прааналізаваны працы даследчыкаў па акрэсленай праблематыцы (Ю. М. Лаўрыка, М. Б. Батвінніка, М. В. Нікалаева, В. М. Ляўко, А. С. Зёрнавай, Г. Я. Галенчанкі і інш.).

У артыкуле “З гісторыі Куцеінскай друкарні” [1, с. 6–17] адзначаецца, што вынікі яе дзейнасці садзейнічалі ўмацаванню праваслаўнай веры на беларускіх землях, папулярызацыі спадчыны праваслаўнага славянства і пашырэнню асветы сярод мясцовага насельніцтва. Функцыянаванне друкарні пры Куцеінскім Богаяўленскім манастыры пачалося з прыезду ў Куцейну С. Собаля. На працягу 1631–1632 гг. у Куцейне С. Собалем выдадзены “Буквар” (1631), “Малітвы штодзённыя” (1631), “Часаслоў” (1632), “Апостал” (1632); месца выдання “Актоіха” Іаана Дамаскіна і “Ліманара” Іаана Мосха (датуюцца 30-мі гадамі XVII ст.) – Куцейна ці Буйнічы – пакуль дакладна не вызначана [2, с. 225]. З 1636 па 1654 гг. друкарская справа ў манастыры пасля ад’езду С. Собаля ажыццяўлялася пад кіраўніцтвам

кіраўніцтвам ігумена Іаіля (Труцэвіча). У гэты час убачылі свет, як адзначаецца такія выданні, як “Дыдакалія” Сільвестра Косава (1637), “Гісторыя пра Варлаама і Іасафа” (1637), “Брашна духоўнае” (1639), “Псалтыр” (1642), “Актоіх” (1646), “Трыфалагіён” (1647), “Дыёптра” (1651), “Лексікон” Памвы Бярынды і інш. У 1654–1665 гг. выдавецкая дзейнасць працягвалася ў Іверскім манастыры на Валдаіскім возеры пад Ноўгарадам, куды ў 1654–1655 гг. (па прычыне Руска-польскай вайны) паводле прадпісання патрыярха Нікана Куцеінскага друкарня была перавезена разам з іншай манастырскай маёмасцю. Там былі выдадзены “Часаслоў” (1657, 1658), “Рай мысленный” (1659; у выданне была ўключана аповесць “Аб манастыры Іверскім Святаязерскім і аб з’яўленні і прынясенні машчэй Святога Іакава Баравіцкага”, прадмова да выдання была падрыхтавана архімандрытам Філафеем пры ўдзеле патрыярха Нікана), “Брашна духоўнае” (1661), ажыццёўлены перадрук маскоўскага выдання “Круг часам денным і ночным” і інш. Паводле граматы патрыярха Нікана ад 30 лістапада 1665 г., друкарскі станок “стан і шуруп и азбуку, чем книги печатают, и азбуки печатные” перавезены ва Уваскрасенскі манастыр, пазней, у 1676 г. – у Маскву. Асаблівасці куцеінскіх друкаваных кніг (структура старонкі, шрыфты, колькасць фарбаў, наборны арнамент, мастацкае афармленне і інш.) падрабязна апісаны Ю. М. Лаўрыкам. Так, наборны арнамент выкарыстоўваўся “для аздаблення рамкаю тытульнага аркуша, старонак або паасобных ілюстрацый; для аздаблення калонтытулаў, для стварэння заставак і канцовак; для стварэння ініцыялаў; для стварэння дадатковых элементаў аздаблення ў розных месцах кнігі” [6, с. 95]; кнігі чэційнага зместу друкаваліся ў асноўным чорнай фарбай, а ў кнігах для царкоўнага ўжытку загалюкі, падзагалюкі, ініцыялы набіралі чырвонай фарбай [6, с. 81–82]. Выданні вызначаліся адметным мастацкім афармленнем. Напрыклад, ілюстрацыя з выявай Варлаама і Іасафа ў “Гісторыі пра Варлаама і Іасафа”, перакладзенай на “простую рускую мову” Іасафам Палоўкам, лічыцца першай свецкай сюжэтнай ілюстрацыяй у беларускім кірылічным кнігадрукаванні; высокім узроўнем выканання характарызуецца выява евангелістаў, Маці Божай, Іаана Прадцечы ў “Брашне духоўным”; у “Трыфалагіёне”, што адносіцца да найпрыгажэйшых куцеінскіх старадрукаў, – гравюры “Богаяўленне”, “Вадохрышча”, “Увядзенне Багародзіцы ў храм”, “Праабражэнне”, “Ражджаство Хрыстова” і інш. [7, с. 105]. Тыраж і сукупная колькасць надрукаванай куцеінскімі выдаўцамі кніжнай прадукцыі з-за адсутнасці

дакументальных звестак сёння дакладна невядомы. Даныя аб месцазнаходжанні куцеінскіх старадрукаў, колькасці іх вядомых асобнікаў прыведзены ў зводным каталогу “Кніга Беларусі” [5, с. 101–121].

У артыкуле “*Жыццёвы шлях Спірыдона Собаля*” [1, с. 18–28] зроблена спроба сістэматызаваць вядомыя звесткі аб жыцці і друкарскай дзейнасці С. Собаля. Нарадзіўся Спірыдон Собаль прыблізна каля 1580–1590 гг. у сям’і магилёўскага бурмістра і купца Багдана Ігнацьевіча Собаля. Бацькі і бабуля С. Собаля паходзілі з Магілёва, дзе мелі нерухомую маёмасць; у яго быў брат Сямён, сястра і 4 сыны: старэйшыя – Яўціхій і Цімафей і малодшыя (у 1645 г. яшчэ непаўналетнія) – Іван і Лявонцій. Вядома, што ў пачатку XVII ст. С. Собаль працаваў настаўнікам Магілёўскай брацкай школы. Пад 1624 г. у актавых кнігах Магілёўскага магістрата ён згадваецца ўжо як рэктар гэтай школы. Вядома таксама, што ён быў настаўнікам Кіеўскай брацкай школы і Кіева-Магілянскай акадэміі; займаўся друкарскай дзейнасцю ў Кіеве. У 1630 або 1631 г. (пасля смерці Іова Барэцкага) С. Собаль пераехаў у Куцейну. Загадкай застаецца месцазнаходжанне С. Собаля на працягу 1633 і 1634 гг. Магчыма, у гэты час ён перавыдаваў свае кіеўскія выданні ў Куцейне, магчыма – у Буйнічах. У Буйніцкай друкарні ў 1635 г. С. Собаль выдаў “Псалтыр”. З 1636 г. С. Собаль знаходзіўся ў Магілёве, дзе па 1638 г. у брацкай друкарні таксама перавыдаваў свае кіеўскія выданні. Вярнуўшыся ў Кіеў, Собаль прыняў манаскі пострыг у Кіеўскім брацкім манастыры пад імем Сільвестр [4, с. 73]. Адтуль ён перайшоў у Кіева-Пячорскую Лаўру, дзе працягваў друкарскую дзейнасць. Менавіта з гэтым звязваюць адсутнасць у першай палавіне 40-х гадоў яго ўласных выданняў. У канцы жыцця С. Собаль выправіўся ў падарожжа ў Валахію. Мяркуецца, ён быў накіраваны туды ад друкарні Кіева-Пячорскай Лаўры для арганізацыі і распаўсюджвання кнігадрукавання. Там ён памёр у канцы 1645 г. [4, с. 74]. Сёння імем славутага друкара названа друкарня ў Магілёве, вуліца ў Оршы, а ў 1998 г. на будынку Свята-Духаўскай царквы Куцеінскага манастыра ў гонар Спірыдона Собаля ўстаноўлена мемарыяльная дошка.

Артыкул трэці “*Буквар*” Спірыдона Собаля [1, с. 29–42] утрымлівае характарыстыку зместу буквара, яго афармлення і прызначэння. Памер “Буквара” – 40 аркушаў, або 80 старонак (старонкі не пранумараваны, але ў канцы кожнай маюцца так званыя кустоды), на якіх змяшчаюцца

1) уласна граматычны матэрыял: алфавіт царкоўнаславянскай мовы (44 літары ў прамым і адваротным парадку, апошнія скарыстана для лепшага запамінання літар вучнямі), затым – у выглядзе геаметрычнай фігуры, ніжняя частка якой вузейшая за верхнюю і займае сярэдзіну радка – склады з дзвюх і трох літар (пачатковай зычнай і галоснай, дзвюх зычных, адна з якіх санорная, і галоснай), літары, якія абазначаюць на пісьме галосныя гукі, напаягалосныя (так званыя еры), літары, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння двух і трох гукаў, а таксама літары, што абазначаюць зычныя гукі, выявы і найменні надрадковых знакаў, знакі прыпынку і іх назвы; скланенне назоўнікаў, прыметнікаў, змяненне дзеяслова *быти*, дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя і інш.;

2) тэксты навучальнага і рэлігійна-этычнага характару для замацавання навыкаў чытання і пісьма і адначасовага засваення асноў праваслаўя: напрыклад, малітвы “Слава Святой Троіцы”, “Малітва Святому Духу”, “Трысвятое”, “Малітва да Прасвятой Троіцы”, “Ойча наш”, “Сімвал веры”, дзесяць заповедзей Старога Завету, кожная з якіх мае альбо літарную, альбо слоўную нумарацыю, што робіць вельмі выразным і лёгкім для запамінання наборны тэкст; дзве заповедзі Старога Завету з абазначэннем іх значнасці; урыўкі з Евангелля паводле Матфея, сем Таінстваў Новага Завету; сем дароў Святога Духа і інш. У “Буквар” уключаны табліца кірылічных лічбаў і малітвы, якія чыталіся перад абедам і пасля яго, перад вячэрай і пасля яе. Кніга заканчваецца малітоўнымі слаvasлоўямі Богу і Багародзіцы. Паколькі “Буквар” выконваў ролю падручніка па царкоўнаславянскай мове, у ім цяжка знайсці праявы мясцовага вымаўлення. Як адметную яго моўную рысу можна назваць, напрыклад, вакалізацыю ераў (*возложать, во словесех*).

У дачыненні да мастацкага афармлення “Буквара” трэба адзначыць наступнае: напр., яго тэкст набраны адным колерам; гравюра “Хрыстос з Серафімамі” ў рамцы, вуглы якой унутры ўпрыгожаны маляўніча аформленымі лісткамі, у сярэдзіне рамкі з усіх бакоў размешчаны надпісы. Гэта гравюра, як адзначаецца, ужо выкарыстоўвалася С. Собалем пры друкаванні “Актоіха” 1628 г. Як сведчаць даследчыкі, менавіта тады друкар упершыню ў практыцы кірылічнага кнігадрукавання выкарыстаў гравюру на медзі; ужыты застаўкі, прызначаныя для ўпрыгожання, якімі, як правіла, пачынаюцца раздзелы кнігі; вялікія літары ў сярэдзіне чорных квадратаў аздоблены вяззю тонкіх белых ліній з расліннымі матывамі.

Слоўнік [1, с. 43–46] утрымлівае пералік слоў, якія ў “Буквары” ўжываюцца пад цітлай. *Тэкст “Буквара” ўзнаўляецца* з захаваннем яго дзялення на лісты, слупкі, радкі, літара ў літару. Графічная сістэма старадрука не ўніфікуецца. Скарочаныя напісанні пад цітлай адлюстроўваюцца. Захоўваюцца вынасныя літары, паярок, знакі прыдыхання і націску.

Узорам для “Буквара” С. Собаля паслужыў “Буквар” Мялеція Сматырцага (Еўе, 1618), у якім таксама вылучаюцца часткі “Парадыгмата”, “Спражэнне”, “Дзесяціслоўе”, дасканаласці паводле Новага Завету, дзевяць пладоў духа чалавечага, праўда натуральная, праўда законная і інш., адным словам, тыя раздзелы, якія потым увайшлі практычна ва ўсе беларускія буквары XVII ст. [3, с. 156]. Больш удасканаленае за папярэдняе, выданне С. Собаля вылучаецца строгай лагічнасцю, структурнай цэласнасцю, вялікай зручнасцю ў карыстанні, матэрыял у ім выкладзены паслядоўна, ад простага да складанага. Відавочна, такая кампазіцыя дазваляла ў кароткі час дасягнуць пастаўленай дыдактычнай мэты.

Аб папулярнасці “Буквара” Спірыдона Собаля сведчыць яго перавыданне (Магілёў, 1636), у якім павялічана колькасць малітваў і фрагментаў з Бібліі. Магілёўскае брацтва перавыдавала гэту кнігу ў 1648 і 1649 гг. Выданне Спірыдона Собаля было вядома не толькі на беларускіх землях, што пацвярджаюць запісы на яго тытульных старонках.

Сучаснае выданне “Буквара” Спірыдона Собаля – факсімільнае і ўзноўленае тэкст – з’яўляецца выдатным сродкам рэпрэзентацыі інтэлектуальных здабыткаў нашых продкаў. Кніга мае шырокія перспектывы выкарыстання. Так, напрыклад, “Буквар” можа стаць аб’ектам даследаванняў вучоных-гуманітарыяў з мэтай удакладнення і пашырэння звестак 1) пра мінулае аршанскага рэгіёну ў цэлым і ў прыватнасці – пра яго ролю ў замацаванні і выяўленні спецыфікі кніжнай праваслаўнай традыцыі на тэрыторыі Беларусі ў XVII ст.; 2) аб развіцці і функцыянаванні царкоўнаславянскай мовы як на тэрыторыі старажытнай Беларусі, так і на тэрыторыі ўсяго славянскага рэгіёну, г.зн. у параўнальных даследаваннях, яе ролі ў стварэнні, бытаванні, распаўсюджванні і перадачы інтэлектуальнай спадчыны праваслаўнага славянства. Таксама матэрыялы “Буквара” могуць быць выкарыстаны пры вывучэнні і засваенні норм царкоўнаславянскай мовы – мовы праваслаўнай веры. Факсімільнае і ўзноўленае тэкст “Буквара” Спірыдона Собаля можа паслужыць узорам у падрыхтоўцы і

ажыццяўленні выданняў іншых пісьмовых крыніц, створаных на тэрыторыі даўняй Беларусі.

Літаратура

1. Букварь сиречь начало учения : у 2-х кн. Кн. 2: Узноўлены тэкст / І. У. Будзько, Н. В. Паляшчук, Г. У. Федарэнка, Э. В. Ярмоленка. – Мінск: Выдавецтва Беларускага Экзархата, 2014. – 128 с.
2. Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. / пад. агул. рэд. М. В. Нікалаева. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя, 2009–2011. Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. – 2009. – 423 с.
3. Голенченко, Г. Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. / Науч. ред. В. И. Мелешко, А. А. Подокшин. – Минск : Наука и техника, 1989. – 285 с.
4. Исаевич, Я. Д. Преёмники першопечатніка / Я. Д. Исаевич. – М. : Книга, 1981. – 191 с.
5. Кніга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог / Склад. Г. Я. Галенчанка [і інш.]. – Мінск : Беларус. сав. энцыкл., 1986. – 615 с.
6. Лаўрык, Ю. М. Кнігі і кнігазборы Куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў ярэдзіне XVII ст. / Ю. М. Лаўрык. – Мінск : Тэхналогія, 2012. – 254 с.
7. Русецкі, А. У. Мастацкая культура Аршанскай зямлі ў канцы X–XIX ст. / А. У. Русецкі, Ю. А. Русецкі. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя, 2002. – 282 с.

Рэзюмэ

У артыкуле разглядаюцца структура і змест выдання “Букварь сиречь начало учения” (2014), першая частка якога ўтрымлівае факсімільнае “Буквара” Спірыдона Собалю (1631), другая – узноўлены тэкст “Буквара”, тры ўступныя артыкулы, прысвечаныя Куцеінскай друкарні, Спірыдону Собалю і кампазіцыі “Буквара”, слоўнік, а таксама паказваецца яго навукова-практычная і сацыяльная значнасць.

Резюме

В статье рассматривается структура и содержание издания “Букварь сиречь начало учения” (2014), первая часть которого содержит факсимиле “Букваря” Спиридона Соболя (1631), вторая – воспроизведенный текст “Букваря”, три вступительные статьи, посвященные Кутейнской типографии, Спиридону Соболю и композиции “Букваря”, словарь, а также показывается его научно-практическая и социальная значимость.

Summary

The article deals with the structure and content level of the *Bukvar Sirech Nachalo Ucheniya* (2014), the first part of which includes the facsimile of the *Bukvar* by Spiridon Sobal (1631). Its second part consists of the *Bukvar* reproduced text; three introductory articles dedicated to the Kuteinsky Printing House, Spiridon Sobal, and composition of the *Bukvar*; a dictionary. The *Bukvar* scientific, practical and social significance is also considered in the second part of the edition.